

Summary

The article describes the life and activity of colonel of the Novoslobidskiy cossack regiment Nikolay Adabash. Although N. Adabash was not ukrainian by an origin, and was besides appointed on position of colonel by Russian power, he was able to extract respect and authority among novoslobidskiy cossacks, as tried to defend interests of the Novoslobidskiy regiment from encroachments of novosserbians.

Ю. І. Головка

МИТНІ УСТАНОВИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОЇ (АЗОВСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКОЇ) ТОРГІВЛІ В 1775-1819 рр.

Митні установи Південної України в останній чверті XVIII – першому двадцятиріччі XIX ст. виконували кілька функцій – фіскальну (стягнення мита та митних зборів), поліцейську (перевірка документів та охорона кордону), інформаційно-статистичну (збирали інформацію про рух населення, товарообіг, судноплавство, купецькі капітали і т.п.) та боролися з контрабандою. Усі ці функції були спрямовані на захист інтересів держави в міжнародній торгівлі і яскраво демонстрували значимість митної системи для організації зовнішньої торгівлі. Дана проблематика в історичних дослідженнях практично не висвітлена, хоча історіографія зовнішньої торгівлі останньої чверті XVIII – першого двадцятиріччя XIX ст. досить представницька. Умовно-тематично дослідження з історії зовнішньої торгівлі можна поділити на три групи: стосовно організації зовнішньої торгівлі (історія установ та державного управління торгівлею), історії зовнішньої торгівлі Російської імперії (або адміністративно-територіальних одиниць, до яких входила Південна Україна) та історії Південної України (або її регіонів). Для вивчення фіскальної, інформаційно-статистичної та поліцейської функцій південноукраїнської митної мережі, організації боротьби з контрабандою залучених до наукового обігу матеріалів недостатньо й перераховані питання потребують залучення нових комплексів джерел, особливо документації митних установ.

Запровадження митної мережі на півдні України почалося з огляду Азовської та Новоросійської губерній та складання проекту мережі митних установ. У другій половині 70-х рр. XVIII ст. помічник митного обер-директора Новоросійської та Азовської губерній І. Федуркін за наказом Г.О. Потьомкіна оглядав територію заданих губерній з метою визначення особливостей та перспектив місцевої та зовнішньої торгівлі для розбудови південноукраїнської митної мережі. Виявлена звітна документація щодо результатів цієї подорожі (рапорт та записка на ім'я намісника) дозволяє реконструювати особливості торгівлі та можливості (промислові, торгові, господарські) подальшого розвитку регіону з точки зору І. Федуркіна. Помічник обер-директора писав у записці, що з Молдавії, Валахії, Польщі, Туреччини привозять шовкові товари (із позолотою та сріблом), золото, шовк-сирець та фарбований, різне полотно, прянощі, горіхи, овечу вовну, бавовняні тканини, галантерейні товари, жіночі прикраси, порцеляну, різноманітні вина (волоське, грецьке, угорське), цукерки, скатертини та серветки, килими; вивозять віск, українські килими з вовни, пояси, биків, овець, кіз, коней, мідь, хутро, полотна, юхту, залізо, масло коров'яче та овече, мішки та український тютюн [1, арк.89-90]. І. Федуркін відзначав, що на території даних губерній боротися з контрабандою – особливо шовкових товарів та золотих виробів – буде важко через традиційність та виключну прибутковість цього промислу, а також через практичну неможливість організувати достатній контроль на суходолі (у прикордонних митницях), а тому пропонував звернути особливу увагу на розвиток портів та морської торгівлі, оскільки, за його спостереженнями, морська контрабанда суттєво менша за сухопутну (обминути портову митницю значно важче, ніж прикордонну) [1, арк.90 зв.]. Потрібні для Росії шовк, бавовну, ладан, бакалію, рис, овечу вовну можна буде отримувати з Туреччини, Польщі, Криму та Молдавії, відпускати до Польщі – полотна, хутра, залізо, чавун, ікру, а закуповувати хліб, ліс, мідь, горілку (для збереження власного зерна). Азовська губернія могла б продавати за кордон коров'яче масло та ікру, пропускати транзитні товари з внутрішніх губерній [1, арк.91 зв.].

Виявлений у фонді Г.О. Потьомкіна (Російський державний військово-історичний архів) документ без підпису та дати складання являє собою нотатки стосовно стану та можливостей розвитку торгівлі та промислів у Криму та на Дніпрі. Документ знаходиться в справі 1777 р. у складі доповіді Військової колегії імператриці: невідомий автор відзначив значні обсяги контрабанди в Криму й широкі перспективи для розвитку хліборобства та торгівлі зерном у Подніпров'ї (це стосувалося й виробництва міді та обробки волячих шкір для подальшого імпорту). Особливу роль автор доповіді відводив митним та карантинним установам, які мали сприяти розвитку законної та безпечної зовнішньої торгівлі [2, арк.73-75]. Такої ж точки зору дотримувався й помічник митного обер-директора І. Федуркін, коли складав свої пропозиції стосовно організації митної мережі в межах Новоросійської та Азовської губерній – практично всі вони були враховані в проєкті Г.О. Потьомкіна щодо створення митної мережі на півдні [3, арк.101-102].

Головною функцією митних установ було стягнення податку за провезення товарів через кордон – мита. На відміну від решти податків мито сплачувалося незалежно від наданих установою послуг та її витрат [4, с.20, 33].

Митні збори наприкінці XVIII – на початку XIX ст. розподілялися на, власне, мито, а також митні збори: складський, канцелярський, за таврування товарів, за бандеролі, за відрядження доглядачів у купецьких справах і т.д. [5, с.17]. Мито могло нараховуватися залежно або від ціни (вартості) товарів, або від його кількості (тобто, з одиниці товару). Аналіз митних тарифів останньої чверті XVIII – першого двадцятиріччя XIX ст. дозволяє конкретизувати позицію уряду щодо розвитку азовсько-чорноморської, а, відповідно, і південноукраїнської торгівлі.

4 серпня 1775 р. було видано тариф для чорноморської торгівлі, який мав сприяти її поживленню. Власне, це були поправки до загального тарифу 1766 р., завдяки яким зменшувалися на $\frac{1}{4}$ митні ставки на турецькі, левантинські, грецькі та російські товари. Мито на шовк, золоті та срібні тканини з Туреччини було зменшено на $\frac{2}{3}$ й визначалося воно тепер із ваги товару. Мито стягувалося російськими грішми. Крім того, власники або шкіпери торгових суден звільнялися від сплати ластового збору, який залежав від габаритів судна [6, с.345-346]. Через 7 років (27 серпня 1782 р.) загальний тариф було перевидано у зв'язку зі значними змінами, які сталися в промисловості та торгівлі Російської імперії та сусідніх країн, але практично всі пільги для чорноморської торгівлі збереглися [7, с.678-681].

Наступний тариф був опублікований 16 вересня 1796 р. Документом підтверджувалися пільги для чорноморської торгівлі, але за деякими винятками. Тепер з усіх купців на всіх митних установах мито стягували єфимками (курс валюти встановлювався державою й у 1796 р. дорівнював 1 руб. 25 коп.). Єфимок (польською “Joachimik”, від назви міста в Чехії Йоахімсталь (Joachimstal); німецькою – “Joachimthaler”) – це російська назва німецької срібної монети йоахімсталера, яка завозилася до Російської імперії й важила близько 28 грамів [8, с.18]. Застосовувалася ця назва до будь-якої іноземної срібної монети. Мито сріблом збирали через потребу в сировині для карбування власних грошей. Якщо срібних грошей купцеві не вистачало (або взагалі не було), тоді він міг сплатити мито золотом або, навіть, дорогоцінними металами у зливках. Мито з експорту, як і раніше, сплачувалося російськими грішми [9, с.936-937]. Цим же тарифом була відмінена митна пільга, якою користувалися власники або шкіпери російських суден із російською командою.

Щоб не мати проблем із вирахуванням та сплатою мита купець мав дотримуватися певних правил. По-перше, для кожної тари з товаром (бочка, ящик і т.д.) в оголошенні вартість вказувалася окремо, а не загальна на весь товар. По-друге, купець мав оголосити точний перелік товарів, тому що в разі помилки – чи навмисної, чи випадкової – “зайве” (неоголошене) конфіскувалося як контрабанда, а за неіснуюче, але оголошене, стягувалося мито. Таке правило мало змусити торговців вести точний облік товарів, але не завжди це було можливо й могло призвести до невинуватих конфіскацій [10, арк. 2]. І, по-третє, мито треба було сплачувати без відстрочок [9, с.938-940]. Цей тариф мав вступити в дію з 1 січня 1797 р., але був відмінений Павлом І.

12 листопада 1797 р. було оголошено новий тариф, який загалом не дуже відрізнявся від попереднього, за виключенням митних ставок та курсу єфимків (тепер один єфимок дорівнював 1 руб. 40 коп.) [11, с.767]. Зберігалося правило, яке мало змусити купецтво не занижувати ціну товарів в оголошенні: митники мали право викупити товар, доплативши ще 20% оголошеної вартості, якщо вважали, що купець вказує занижку ціну [11, с.769]. Тариф вступав у дію з 1 січня 1798 р.

Напередодні війни із Францією в 1810 р. були розроблені тимчасові правила зовнішньої торгівлі, які відповідали інтересам власників промислового виробництва та мануфактур і не замінювали тариф, але на практиці вони діяли кілька років. 19 грудня 1810 р. “Положення про нейтральну торгівлю на 1811 рік у портах Білого, Чорного та Азовського морів і на всьому західному сухопутному кордоні” було затверджене, а згодом його дія продовжувалася. Метою цього заходу було зменшення імпорту та підтримка місцевого виробництва, у першу чергу, російського [8, с.53]. Заборони, уведені “Положенням” 1810 р., діяли до 1816 р., коли почали поширюватися ідеї вільної торгівлі.

Після підписання низки міжнародних договорів та конвенцій у 1815-1817 рр. було розпочато підготовку нового митного тарифу, який і був оголошений 20 листопада 1819 р. Тариф вступав у дію з 20 січня 1820 р. й залишав у силі всі додаткові митні збори на Чорному та Азовському морях (міський, на маяки та ін.) [12, с.382]. Це був досить поміркований тариф, який фактично знищив усі заборони на імпорт товарів. У принципі, тариф був чи не найважливішим документом на митній установі, згідно з нормами якого й виконувалася фіскальна функція митної мережі.

Мито нараховувалося вже після того, як товари були перевірені, прийняті у пакгаузи й оформлені належні документи. Перед випуском товарів із митниці цолнер обов'язково перевіряв, чи всі збори були сплачені купцем. Якщо судно вийшло з порту, не сплативши всі податки та збори, тоді винним вважався цолнер, який не перевірив (або не достатньо ретельно перевірив) документи [13, с.799]. Оскільки виданий митницею дозвіл (пропуск на вивезення товарів) не можна було відізнати та повернути купця з товарами, до роботи митників висувалися жорсткі вимоги (несплачене купцем мито вираховувалося з винних у тому, що цього купця випустили з митниці з дозволом на виїзд). Загальну суму митного збору перевіряли щомісяця й звіряли з документами, а виявлену нестачу слід було поповнити впродовж трьох днів. Оскільки фінансові операції митниць контролювалися особливо ретельно кількома установами, тому й за діяльністю касира наглядали всі члени митного присутствія. Наприкінці кожного місяця зібране мито в супроводі цолнера або касира та військового конвою перевозили до повітового казначейства [13, с.880-885]. Аналіз посадових та загальних (для всієї митної установи)

інструкцій – для портових та прикордонних митниць 1764 р. [13, с.869-887], інструкції для обер-директора Нелюбова [14, арк. 10-14], інструкції митним установам Новоросійської губернії [15, арк. 92-95], інструкції Комерц-колегії [16, с.67-68; 17, с.510-511], Митного статуту 1819 р. [153] – дає підставу стверджувати, що за останню чверть XVIII та за перше двадцятиріччя XIX ст. процес стягнення мита суттєвих змін не зазнав.

Кількість зібраного мита залежала не тільки від тарифних ставок, а ще й від міжнародної ситуації та митної політики держави, можливостей конкретного порту, пори року та інших факторів. Для того щоб простежити прибутки окремої митної установи, необхідно мати такий комплекс документів: книги надходження грошей, рапорти митного присутствія про митні прибутки, фінансові відомості митної установи або інші документи, створені на основі митної документації (відомості казенних палат, митних інспекторів, губернаторів). Як правило, у таких узагальнюючих документах указували дані кожної митної установи окремо. Виявлена відомість, яка була складена обер-директором Нелюбовим про митні збори в Новоросійській губернії з 5 травня 1776 р. до 1 січня 1777 р. (за перше півріччя діяльності південноукраїнської митної мережі), свідчить про такі прибутки південноукраїнських митних установ:

Микитинська	28 226 рублів 42 копійки;
Олександрівська	10 429 рублів 87 $\frac{3}{4}$ копійки;
Петровська	370 рублів 19 $\frac{1}{2}$ копійки;
Єнікальська	398 рублів 5 $\frac{1}{4}$ копійки;
Керченська	294 рублі 14 $\frac{1}{2}$ копійки [18, арк. 232].
Загалом –	39 718 рублів 69 копійок

За допомогою загальнодержавних фінансових відомостей Комерц-колегії також можна реконструювати суми прибутків окремих митних установ, але лише тих, які надіслали до Комерц-колегії відповідні звітні документи. Прибутки Олександрівської митної застави за 1777-1781 рр. – оскільки виявлені дані лише за ці роки – згідно з відомостями Комерц-колегії про зовнішньоторгові операції на митницях у 1772-1787 рр. склали 45 781 руб. 39 $\frac{1}{4}$ коп. [19, арк.11-22].

Прибутки Олександрівської прикордонної митниці в 1777 – 1781 рр.

	1777	1778	1779	1780	1781
	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.
1. Сума імпорту товарів	170 310,66	71 962,60	24 314,26 $\frac{1}{2}$	17 487,54 $\frac{1}{2}$	18 215,44
2. Сума експорту товарів	22 246,25	496,80	24 193,84 $\frac{1}{2}$	4 047,60	6 611,70
3. Сума зібраного мита	14 192,08 $\frac{3}{4}$	7 245,94 $\frac{3}{4}$	11 997,87 $\frac{1}{4}$	7 411,33	4 295,13
4. Сума прибутків, окрім мита	64,15	235,05 $\frac{1}{2}$	190,14 $\frac{1}{4}$	76,39 $\frac{3}{4}$	72,56
5. Усього прибутків	14 256,95 $\frac{3}{4}$	7 481,00 $\frac{1}{4}$	12 188,01 $\frac{1}{2}$	7 487,72 $\frac{3}{4}$	4 367,69

Найбільші прибутки були зафіксовані в 1777 р., але в цей же рік товарів через митницю товарів пройшло на найбільшу суму. Характерно, що всі п'ять років спостерігаємо негативний торговий баланс, який у сумі склав 244 694 руб. 31 коп.

У 1783 р. Козловська, Кефійська, Перекопська та Балаклавська митні установи – згідно з відомістю генерала Й.А. Ігельстрома – зібрали мита на 37 050 руб. (при перерахуванні наведених даних отримуємо 37 150 руб. 24 $\frac{3}{4}$ коп.) [20, арк.29]. У відомості, яка була складена 20 січня 1792 р., про митні збори в Катеринославському намісництві за 1791 р. є дані про прибутки Херсонської та Ольвіопольської митних установ – відповідно 2365 руб. 45 коп. та 6083 руб. 56 $\frac{3}{4}$ коп., причому в Ольвіопольській митниці торговий баланс був позитивний і складав 1614 руб. 62 коп. (у Херсоні баланс був негативний – 1865 руб. $\frac{1}{4}$ коп.) [14, арк.29]. Наступного 1792 р. лише за січневу третину Херсонська митна застава зібрала 16 567 руб. 70 коп. мита (із негативним торговим сальдо 9254 руб. 70 коп.) [14, арк.37]. У 1796 р. митні прибутки Новоросійської губернії склали 75 787 руб. 31 $\frac{3}{4}$ коп., а в 1798 р. – 124 610 руб. 73 $\frac{1}{4}$ коп. [21, с.322, 488]. У 1796 р. митні установи Вознесенської та Таврійської губерній зібрали відповідно 37 596 руб. 87 $\frac{3}{4}$ коп. та 37 568 руб. 79 $\frac{1}{4}$ коп. мита [21, с.332, 344].

На початку XIX ст. обіги зовнішньої торгівлі значно зросли, збільшилися й обсяги зібраного митними установами мита: 715 962 руб. у 1808 р. зібрала Євпаторійська портова митниця (позитивне сальдо 343 084 руб.), а за останні три місяці того ж року Феодосійська портова митниця зібрала 114 232 руб. [22, с.49]. Красномовні дані про прибутки Одеської портової митниці:

90-і роки XVIII ст. – 7 500 000 руб.;

1802 р. – 8 750 000 руб.;

1822 р. – 40 000 000 руб. [5, с.17].

Вивчення відомостей про прибутки Новоросійської та Азовської губерній за 1782-1783 рр. дозволяє стверджувати, що надходження від митних установ (77 463 руб.) за своїм обсягом поступалися лише прибуткам від винного відкупу (123 000 руб.) [23, арк.73-74 зв.], отже, фінансальний напрямок діяльності митних установ можна вважати одним із головних джерел поповнення державного бюджету. Митниці практично завжди виправдовували своє існування з точки зору собівартості: прибутки митної установи, як правило, перевищували витрати на її існування (наприклад, у 1798 р. на утримання всіх

митних установ Новоросійської губернії було призначено 25 115 руб. 96 коп., а зібрали мита за той самий рік майже в 5 разів більше [21, с.377-378]).

Митні установи виконували ще й поліцейські функції, вони регулювали не тільки товарообіг, але й контролювали рух населення через кордон, особливо, з-за кордону. Яскравим прикладом використання митної мережі як знаряддя державної зовнішньої політики була митна блокада Франції після страти 10 січня 1793 р. Людовика XVI. Уже 8 лютого 1793 р. Російська імперія оголосила про припинення будь-яких стосунків із Францією, у тому числі зупинялася дія франко-російських торгових договорів, в російських портах заборонялося приймати судна під французьким прапором, російському купецтву заборонялося вести торгівлю із Францією або у Франції, заборонялося привозити до Російської імперії будь-які французькі видання [9, с.402]. Через тиждень – 16 лютого 1793 р. – іменним указом було заборонено привозити до Російської імперії французькі товари. Хоча в указі наводилася ще й економічна аргументація цього заходу, але очевидно, що головною причиною була політична [9, с.406].

8 квітня 1793 р. наступний іменний указ детально пояснив правила торгово-митної блокади Франції: французькі товари не можна було привозити ані через кордон, ані через порти, ні для яких французьких товарів виключення не робилося – заборона була абсолютною; на всі імпорتنі товари обов'язково треба було мати фактуру – сертифікати про походження, бажано засвідчені російським консулом у відповідній державі; контрабанда французького походження підлягала знищенню (в окремих випадках дозволялося продати в порту або вивезти до найближчого закордонного міста й там продати з аукціону). Указ набував чинності в портових митницях із 1 червня 1793 р., а в прикордонних – негайно. У книзі тарифів був опублікований перелік заборонених товарів [9, с.414-415].

З часом заборони не зменшилися: у грудні 1793 р. митним установам було наказано повернути власникам шампанські вина, які були привезені ще до заборони й зберігалися в митних пакгаузах, і надалі їх не приймати взагалі; екерам було наказано перевіряти на схожість із французькими винами всі привезені з-за кордону напої, не дивлячись на зміст фактури; для напоїв, подібних до французької горілки, мито було збільшене вдвічі [9, с.477]. У 1796 р. це мито збільшили ще раз [9, с.853]. Упродовж 1794-1795 рр. заборони неодноразово підкреслювалися розпорядженнями центральної влади [9, с.604-647]. Лише в 1797 р. були зроблені деякі поступки: дозволили привозити французькі вина, але лише на судах нейтральних держав і зі сплатою подвійного мита; для деяких товарів сертифікати про походження не вимагалися, але товари, які уряд класифікував як розкіш, залишалися під заборonoю [11, с.285].

Однією з головних проблем, вирішення якої завжди покладали на митну варту й на митну мережу взагалі, була боротьба з контрабандою. Шкідливість контрабанди для економічного розвитку країни, особливо для зовнішньої торгівлі, є очевидною, тому зрозуміла й увага, яку кожна держава приділяє цьому питанню. Розвитку контрабандного промислу у XVIII ст., безумовно, сприяли створення міжнародного ринку, поживлення торгівлі та технічний прогрес. У Російській імперії ще одним сприятливим фактором була традиція митних відкупів. Завдяки відкупам уряд не тільки позбавлявся клопотів з організацією митної мережі, але й отримував гроші наперед. Водночас уряд дистанціювався від проблеми боротьби з контрабандою, боротьбу з якою було перекладено на відкупників. Лише коли контрабанда набула таких масштабів, що навіть відкуп став збитковим (відкупники не змогли розрахуватися з державою), урядовці звернули увагу на цю проблему.

Проведені в 60-х рр. XVIII ст. ревізії показали, що деякі ділянки кордону не просто незадовільно охороняються, але навіть не позначені належним чином. На такому кордоні перешкодити контрабандистові могла лише несприятлива погода або фатальне невезіння. Ситуація виявилася настільки загрозливою, що генерал-прокурор О.О. В'яземський запропонував повністю закрити західний кордон для торгівлі. Проблему намагалися вирішити Комерц-колегія, Комісія з комерції та Головна над митними зборами канцелярія. Дійшли вони невтішних висновків: по-перше, винними у збільшенні обсягів контрабанди були визнані недбалі митники та нечесне купецтво; по-друге, повне припинення контрабандного промислу було визнане неможливим – розраховувати можна було хіба що на зменшення його обсягів; і, по-третє, попри перші два висновки припиняти торгівлю, закривати кордон та ліквідувати митну мережу було визнано недоцільним [24, с.180-181].

Уряд Катерини II наполегливо намагався боротися з контрабандою, але досягнуті успіхи не відповідали докладеним зусиллям та витраченим коштам. Одним із засобів боротьби з контрабандою було часткове або вибірково спрямоване припинення торгівлі. Періодично уряд “вилучав” із товарообігу деякі товари, які таким чином отримували статус контрабанди. Такі дії могли бути спричинені політичними (“митна блокада”), економічними (протекціонізм) або військовими факторами. Так, у 1789 р. був заборонений імпорту шовкових, вовняних та бавовняних виробів, напоїв та деяких інших товарів через прикордонні митні установи. На час військових дій увезення товарів до Російської імперії дозволялося лише для потреб діючої російської армії – у той же час, експорт російських товарів не заборонявся [9, с.43-44]. Це, однак, не стосувалося необхідних для армії речей, наприклад, коней – із початком військових дій експорт коней суворо заборонявся [25, с.39]. Така заборона діяла впродовж усієї війни з Туреччиною (1787-1791 рр.) й неодноразово підкреслювалася урядом [25, с.21].

Яскравим прикладом політичних причин може слугувати згадувана раніше митна блокада Франції в 1793-1796 рр., адже тоді вважалися контрабандою не тільки будь-які французькі товари, але й подібні до них [26, арк. 16]. Запроваджені відповідно до іменного указу 1797 р. [9, с.415] правила стосовно конфіскації затриманої контрабанди та нагородження учасників затримання були подовжені

“Положенням про нейтральну торгівлю на 1811 рік” [27, с.71-75]: контрабандисти повинні були сплатити штраф у розмірі вартості затриманої контрабанди на користь учасників затримання контрабандного товару.

Про практичну реалізацію цього правила свідчать виявлені рішення митного присутствія Одеської портової митниці за березень 1816 р.: звинувачення у контрабанді рому було пред’явлене шкіперу російського торгового судна “Святий Василій” Євстафію Плетниченку та двом грекам (підданим Туреччини) Петру Кітерлакі та Матео Кастелі (5 великих та 8 менших бочок рому були таємно вивантажені з торгового судна). Після проведеного слідства було вирішено контрабандний товар конфіскувати, а з трьох винних стягнути для винагороди митних службовців вартість контрабандного рому – 15 314 руб. 91 коп. Нагороду мали отримати митний наглядач колезький асесор Дембровський та його помічник Орлянський, козаки Донського полку Михайло Медведєв та Герасим Попов, митні об’їждчики Максимович, Іван та Опанас Іванченки, а також дворянин Теотул, який самотужки віднайшов у піску цілу бочку контрабандного рому. Щоб зібрати згадувану раніше суму, було наказано продати майно М. Кастелі та П. Кітерлакі та судно Є. Плетниченка й передати їх до суду [28, арк. 2, 15].

При Департаменті зовнішньої торгівлі працювали митні ревізори, які вели слідство з контрабандних справ. Щоб запобігти можливим зловживанням із боку митних службовців, Департамент заборонив митним установам чинити стосовно контрабандних товарів будь-які дії, окрім затримання [29, арк. 101]. Слідство в контрабандній справі могло тривати доволі довго, наприклад, 1807 р. в Бахчисарай у євпаторійського купця були конфісковані заборонені до імпорту турецькі хустки, справу вирішили лише в 1809 р., а винагороду учасники виявлення контрабанди отримали в 1810 р. [30, арк. 10].

У будь-якому випадку митні службовці мали дотримуватися чітко визначених правил щодо виявлення контрабанди, конфіскації товарів та проведення аукціону. В останньому випадку процедура визначалася спеціальними правилами (фактично – інструкцією), розробленими Державною радою й Височайше затвердженими 14 липня 1813 р. Для того щоб провести аукціон, необхідно було, по-перше, отримати дозвіл Департаменту зовнішньої торгівлі, по-друге, визначити вартість контрабанди, по-третє, опублікувати в пресі оголошення про проведення аукціону. Оцінювали товари спеціальні міські чиновники (присяжні оцінювачі), представники міської влади або й самої митної установи в присутності земського справника або засідателя. Визначену ними ціну товарів затверджував Департамент або наказував їх перецінити. Таким чином, виконувалася друга умова організації аукціону. Далі департамент визначав, де й коли треба опублікувати оголошення про аукціон (о котрій починаються торги, перелік усіх товарів із позначенням кількості). За проведенням аукціону мав наглядати один із членів митного присутствія, а саме дивитися, щоб товари не були продані дешевше за затверджену Департаментом ціну, щоб аукціоніст та митні службовці не купляли конфіскований товар. Якщо встановлену за товар ціну на аукціоні не дали, про це повідомляли Департамент й очікували його рішення щодо подальших дій.

Особливі правила стосувалися товарів пошкоджених або непридатних для зберігання: справи щодо таких товарів улаштовувалися позачергово й найближчим часом (допускався продаж без попередньої оцінки, без перевезення до місця проведення аукціонів, але після рапорту до Департаменту). Усі витрати на аукціон та перевезення конфіскаату відшкодовувалися за рахунок уторгованої на аукціоні суми [31, с.599-601]. На випадок подання апеляції власником конфіскованого товару або перегляду справи митні установи зберігали у своїх архівах документи про конфісковані товари та про хід слідства не менше 5 років [32, арк.59].

На вимогу митного керівництва митні установи збирали інформацію стосовно валютних операцій, судноплавства в порту, розвитку торгівлі та товарообігу, руху населення через кордон, особового складу самої митної установи. Уся ця інформація збиралася під час виконання митними установами своїх безпосередніх обов’язків.

Без подання декларації та оголошення сплатити мито та провезти товари було неможливо, а щоб подати згадані документи треба було реєструвати прибуття судна. Митниці не просто реєстрували факт появи торгового судна в порту, але й деякі дані про нього та його власника: назву судна, державну належність, вид судна, місце його будівництва, тоннажність (скільки мало ластів), порт (гавань) приписки, скільки часу судно було в дорозі, прізвисько шкіпера, кількість людей на судні й скільки з них – пасажери, ким і де були видані паспорт і патент, яким купцем судно було відправлене й з якого міста, де завантажували товари, куди й кому вони адресовані, чи був на судні баласт, назви та кількість основних товарів, суму фрахту, оголошену вартість кожного виду товарів та загальну вартість, суму мита з товарів та з усього судна, дату відплиття судна з порту [29, арк.25-26]. Ця складова інформаційно-статистичної діяльності митниці була лише частиною торгової статистики та обліку товарів.

Значно більше уваги приділялося реєстрації товарів. Як свідчать форми відомостей, додані до інструкції 1798 р., записи про привезення та вивезення товарів повинні були вестися в алфавітному порядку, але з урахуванням тарифних правил, тому, привезений ситець записували під літерою “Б” – “Бумажные материи” (“Бавовняні тканини”), а табакерки – під літерою “Г” – “Галантерейные товары” (“Галантерейні товари”) і т.д. Також позначалася кількість товару, ціна за одиницю вимірювання (за аршин, за чверть, за пуд, за штуку і т.д.), загальна вартість, митна ставка з товару та загальна сума митного збору з одного виду товарів. Окремо записували якими купцями які товари були привезені [33,

арк.30-33]. У XIX ст. до цієї інформації були додані дані про курс валюти на момент реєстрації товарів, позначався номер сторінки тарифу, де згадувався даний товар, та в якій державі товари були вироблені [34, арк.12-18]. Щодо конфіскованих товарів, то записували дату конфіскації, назву товарів, прізвище особи, яка виявила контрабанду, назву транспорту, яким було привезено контрабанду, та прізвище власника цього транспорту, кому був адресований товар, прізвище власника товару, якщо товар був виявлений не на митній установі, тоді вказувалося звідкіля його доправили до митниці, кількість та вартість товару, стягнене мито [29, арк.20].

За допомогою виявлених джерел (як архівних, так й опублікованих) з історії митної мережі Південної України останньої чверті XVIII – першого двадцятиріччя XIX ст. маємо можливість встановити умови розвитку торгівлі в регіоні, прибутки окремих митних установ, способи та результати боротьби з контрабандою, використання урядом митної мережі для впливу на міжнародну ситуацію, особливості ведення митними установами зовнішньоторгової статистики.

Описи перспектив зовнішньої торгівлі на півдні України середини 70-х рр. XVIII ст. свідчать про зацікавленість уряду як в інформації стосовно південного регіону, так і в практичній реалізації можливостей розвитку та використання торгових шляхів та торгових центрів Південної України. З метою привернути увагу купецтва до азовсько-чорноморського напрямку торгівлі були запроваджені митні пільги (зменшення самого мита, відміна окремих різновидів митних зборів), які по мірі розширення азовсько-чорноморської торгівлі поступово відміняли.

Фіскальний напрямок діяльності митних установ завжди був пріоритетним і викликав найбільшу увагу уряду, саме тому фінансова діяльність митної мережі контролювалася на рівні митного присутствія, губернського керівництва (губернатори та казенні палати) та центрального керівництва (Комерц-колегія, Головна над митними зборами канцелярія, Ревізіон-колегія, Департамент зовнішньої торгівлі). Кількість зібраного митними установами мита практично не залежала від діяльності самої митної установи й визначалася митно-тарифною політикою уряду, напрямками торгових шляхів, устроєм та можливостями конкретного порту, порою року та міжнародною ситуацією. Саме тому, результати фіскальної діяльності митних установ не є достатніми для оцінки ефективності їх діяльності, хоча митниці й виправдовували собівартість свого існування.

Митна система використовувалася урядом як знаряддя зовнішньої політики, завдяки можливостям регулювати товарообіг, судноплавство, контролювати рух населення через кордон. За допомогою підвищення митних зборів та встановлення особливих вимог до товарів та супровідних документів держава могла практично припинити торгівлю з будь-якою країною без запровадження фактичних заборон. Слід також зауважити, що до подібної тактики уряд звертався й задля боротьби з контрабандою, хоча кошти та зусилля, затрачені урядом, не призводили до суттєвого скорочення контрабандного промислу. Уряд за допомогою митних установ боровся з фактичною контрабандою, тобто не з причинами даного явища, а з його проявами, а саме тому практичний результат міг бути лише тимчасовим.

Можливості митних установ як джерела інформації стосовно розвитку зовнішньої торгівлі, товарообігу, судноплавства широко використовувалися урядом в останній чверті XVIII ст., а в першому двадцятиріччі XIX ст., у зв'язку з посиленням уваги урядовців та дослідників до статистики та її можливостей, даний напрямок діяльності митних установ фактично стає частиною державної політики. Але й сьогодні службова документація митних установ та її інформативні можливості практично не використовуються для дослідження історії зовнішньої торгівлі.

Джерела та література

1. Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 797. – Ч. 5.
2. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 36. – Оп. 1 (1815-1834). – Д. 110. – Ч. 1.
3. РГВИА. – Ф. 36. – Оп. 1 (1815-1834). – Д. 135. – Ч. 1.
4. Кулишер И.М. Основные вопросы международной торговой политики. – Пг., 1918. – Ч. I.
5. Одесской таможне 200 лет. – Одесса, 1995.
6. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. XX (1775-1780). – СПб., 1830.
7. ПСЗРИ. – Т. XXI (1781-1785). – СПб., 1830.
8. Таможенное дело в России. X – начало XX вв. (Исторический очерк. Документы. Материалы). – СПб., 1995.
9. ПСЗРИ. – Т. XXIII (1789-1796). – СПб., 1830.
10. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 190 (1823-1830). – Спр. 35.
11. ПСЗРИ. – Т. XXIV (1796 – 1798 гг.). – СПб., 1830.
12. ПСЗРИ. – Т. XXXVI (1819). – СПб., 1830.
13. ПСЗРИ. – Т. XVI (1762-1765). – СПб., 1830.
14. РГАДА. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Д. 1385.
15. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 797. – Ч. 7.
16. Кайданов Н. Систематический каталог по делам Государственной Коммерц-Коллегии. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1884.
17. ПСЗРИ. – Т. XXV (1798-1799). – СПб., 1830.
18. РГАДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Д. 297. – Ч. 1.

19. РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 3. – Д. 1289.
20. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 962. – Ч.1.
21. Яворницький Д.І. До історії Степової України. – Дніпропетровськ, 1929.
22. Парусов А.И. Из истории внешней торговли России в конце XVIII – первой четверти XIX вв. // Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII – XIX вв. – Вып. 1. – Горький, 1975.
23. РГАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 693.
24. Фирсов Н.И. Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России в царствование Екатерины II. – Казань, 1902.
25. Богумил А. Из истории управления Новороссией князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1790-1791 гг. – Выпуск 1. – Екатеринослав, 1905.
26. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 792. – Оп. 1 (1785-1797). – Спр.434.
27. Таможенное дело России (Сборник материалов и документов). – М., 1998. – Т. II (1722-1864).
28. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). – Спр. 18.
29. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). – Спр. 88.
30. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). Спр. 74.
31. ПСЗРИ. – Т. XXXII (1812-1814). – СПб., 1830.
32. ДАОО. – Ф. 40. – Оп. 1 (1811-1896). – Спр. 216.
33. РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 2. – Спр. 279.
34. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1 (1784-1903). – Спр. 8.

Summary

The article is devoted to the research of the participation of the custom system in the foreign trade in the Azov-Black Sea region. The primary sources concerning the history of the custom line and their informative potentials for study some particularities of the foreign trade in the South of Ukraine (Azov-Black Sea region) are analysed (statistical data, descriptions of the prospects of the development of the foreign trade, problem of the illicit trade, use the foreign trade as a factor of the foreign and international policy).

І. В. Савченко

АДМІНІСТРАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ТАТАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (1783 – ПЕРША ЧВЕРТЬ XIX ст.)

Остання чверть XVIII століття стала часом активізації політики російського уряду щодо захоплення Чорноморського узбережжя. Важливим кроком у здійсненні зовнішньополітичних завдань стало приєднання за маніфестом 1783 року Кримського ханства. Необхідною складовою в укріпленні позицій російського уряду в регіоні стає упорядкування його соціального устрою. Реалізація даного завдання конкретизувалася в здійсненні курсу розповсюдження загальноімперської соціальної структури щодо татарського населення. Водночас визнання Оттоманською Портою положень маніфесту затрималося більш ніж на вісім місяців. Ситуація ускладнювалася не прийняттям змін татарським населенням. Російський уряд в даних умовах був поставлений перед необхідністю популяризації нової влади серед татар і випрацюванням окремого механізму для регулювання соціальної структури місцевого населення.

Питання політики російського уряду щодо татарського населення в контексті дослідження історії південноукраїнського регіону розглядалося О.Дружиніною та А. Скальковським [1, 2]. Н.Суревою було висвітлено особливості регулювання участі татарського дворянства в виборах та діяльності місцевих державних установ [3]. Разом з тим існує певна нерівномірність у висвітленні окремих аспектів соціальної політики російського уряду кінця XVIII – першої чверті XIX ст..

В перші місяці після маніфесту від 8 квітня 1783 року російський уряд остерігався здійснювати будь-які заходи щодо інтеграції татарського населення до верств соціальної структури Російської імперії. Більше того, не ставилося перепон для бажаючих виїхати з Кримського півострову. Водночас місцева адміністрація одразу розгорнула діяльність для отримання статистичних відомостей щодо кількості татарського населення. Генерал І.Іггельстромом, в руках якого уособлювалася місцева влада на Кримському півострові, отримав від каймаканів відомості, за якими татарське населення нараховувало 54510 осіб чоловічої статі. [1, с.117]. В соціальному відношенні воно поділялося на феодалів (родову аристократію – беїв, та мурз), духовенство та феодально залежне та вільне селянство.

Досить швидко російський уряд почав обмежувати безконтрольний виїзд татар з півострову. За пропозицією радника Родзевича з худоби, що вивозилася з Криму, мало збиратися мито. Зрештою правитель області В.Каховський отримав наказ генерал-губернатора Г.Потьомкіна з літа 1784 року припинити втечі татар з півострову і організовувати збір відомостей щодо настроїв населення [4; арк.329].